

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.276>

УДК 94(4)Г21

Андрій МАРТИНОВ

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

martynov.andriy15@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

«ІСТОРИК СЬОГОДЕННЯ» ПРО ЄВРОПУ В КОНТЕКСТІ ОСОБИСТОГО ДОСВІДУ

**Рецензія на книгу: Тімоті Гартон Еш. Рідні землі: Історія Європи
через особисте сприйняття. Пер. з англ. Ярослава Войтка**

Харків: Віват, 2024. 512 с.

Почесний професор Оксфордського університету Тімоті Гартон Еш написав не автобіографію, а новітню історію Європи, проілюстровану особистими спогадами, щоденниковими записами, уривками розмов автора з лідерами європейських країн і звичайними людьми. Тривалий час він був політичним оглядачем журналу «The Spectator». Цей досвід дав йому підстави стверджувати, що робота інтелектуала — шукати правду та говорити правду владі, адже перебування при владі неминуче шкодить вільному застосуванню розуму [С. 252]. У середньовічній Європі, чим більше у вас було влади, тим більше ви могли знати. В інформаційну епоху знання більш відкриті, ніж будь-коли. Унаслідок цього стикаємося з калейдоскопом інтерпретацій та складнощами навіть у встановленні правдивості фактів.

Цитування: Мартинов А. «Історик сьогодення» про Європу в контексті особистого досвіду [Рец. на кн.: Тімоті Гартон Еш. Рідні землі: Історія Європи через особисте сприйняття. Пер. з англ. Ярослава Войтка. Харків: Віват, 2024. 512 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 276—282. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.276>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Українським читачам книжка цікава насамперед авторськими роздумами, які контекстуально присутні майже в кожному розділі, щодо тенденцій погіршення європейсько-російських відносин. Точкою відліку у цьому процесі Т. Гартон Еш вважає 1989 р., який відродив сподівання на велику Європу «від Лісабона до Владивостока». Але на кожному наступному етапі посткомуністичної трансформації російське відставання не лише від Західної, а й навіть Східної Європи ставало дедалі фатальнішим. Росія так і не позбулася посткомуністичних та постімперських сентиментів і, починаючи з весни 2014 р., намагається взяти «реванш» за поразку у «холодній війні». Значну увагу автор також приділяє впливу на Європу розширенню російської агресії проти України після 24 лютого 2022 р. Фактично книга — це історія з досвіду окремих людей, що постає з їхніх розповідей. Читач може знайти тут відповіді на онтологічні питання: чим є сучасна Європа? чи легко сьогодні бути європейцем? куди рухається континент та яке майбутнє на нього чекає? чи не загрожує нам нова «залізна завіса» й нова конфронтація європейських народів?

Структурно текст складається з п'яти розділів, які характеризують Європу на різних історичних етапах другої половини XX — початку XXI ст.: «Зруйнована» (1945 р.), «Розділена» (1961—1979 рр.), «На підйомі» (1980—1989 рр.), «Тріумфаторка» (1990—2007 рр.), «Нерішуча» (2008—2022 рр.).

Цікавою є авторська відповідь на онтологічне питання: що є вчинок в історії? На думку Т. Гартон Еша, «людські мотиви завжди змішані. Усі ми несвідомо відображаємо дух часу та місця, де вирости. Лише через роки розкриваємо деякі приховані причини, що спонукали нас до дій. Зрештою, важливе значення мають саме наші вчинки» [С. 116]. Тому «небезпека, помітна в усіх мемуарах, полягає в перебільшенні історичного значення тих подій, до яких ви випадково стали причетними» [С. 137].

Т. Гартон Еш постає не просто як «історик сучасності», а й політичний журналіст, який творить хроніку свого часу. Він народився у Вімблдоні (Англія), але його, за власним визнанням, «не виховували як європейця», хоч батько й називав себе європейцем, брав участь у висадці союзників у Нормандії 6 червня 1944 р. [С. 13]. Тоді Англія виступала за свободу, а Європа становила для неї загрозу. Автор зазначає, що різні покоління можуть жити у протилежному вимірі, навіть коли перебувають в одному місці, тому що кожен має «власний час». Хоч у кожного є особисті епохи та власні Європи, вони розташовані у спільних часових і просторових координатах.

Історію Європи першої половини ХХ ст. автор описує як «варварство, вчинене європейцями над європейцями, а нерідко й від імені Європи» [С. 27]. Європа поринула в пекло, що сама й створила. Подібно до радіації, зло має такий самий тривалий період напіврозпаду. Автор попереджає, «варто остерігатися перетворення історії післявоєнної Європи на казку, у якій мудрі, добродішні герої на основі свого пекельного досвіду навчаються творити рай» [С. 47]. Післявоєнну Європу будували покоління 1914, 1939, 1968, 1989 рр. Кожне з них мало свої «нульові» роки, які давали старт новим етапам європейської інтеграції.

«Розділена» Європа (1961—1979 рр.) балансувала на межі переходу «холодної війни» в ядерну. Це також була Європа іспанської, португальської, грецької диктатур. Лише Франція ніколи не сумнівалася, що перебуває в Європі. Франція схильна вважати Європою себе [С. 61]. Решта європейських країн має довгу історію екзистенційної невизначеності щодо власної повної належності до Європи. Автор зазначає, що можна вести мову про Європу, яка не має чітких географічних кордонів на сході та півдні, де вона зникає десь між Москвою і Владивостоком, між Стамбулом та Ербілем. Автор відмовляється пояснювати, «чому Туреччина є однозначно європейською країною, а Марокко — ні» [С. 64]. Варто нагадати, що Босфор усе ж географічно відокремлює Європу від Азії, а Стамбул є перехрестям двох континентів. Наприкінці книжки констатується, що «Європа не має жодних чітких кордонів; вона просто зникає на іншому боці Середземного моря, в Євразії, та навіть, у певному сенсі, по той бік Атлантики» [С. 482].

Чимало хто вважає, що «Європа» це насамперед історичне ядро континенту, яке приблизно збігається з територіями, що ними свого часу правив Карл Великий [С. 64]. Ще одна «Європа» — культура й цінності (свобода, демократія, мир, гідність, права людини) [С. 65]. Не менш важлива «Європа» — організаційні структури європейських держав [С. 67]. Нам усе одно бракує сенсу Європи, який для більшості має провідне значення, — це континент нашого досвіду. Важко не погодитись з автором, що «Європа нашого часу відрізняється від усіх попередніх іпостасей завдяки одній революційній зміні — зростанню в геометричній прогресії масових подорожей і сфери комунікацій від початку 60-х рр.» [С. 69]. Даниною постмодернізму виступає твердження, що «як європейці ми існуємо в густонаселеному множинному всесвіті повторюваних подій та очікувань, свідомо зроблених перехресних посилянь і несвідомого відлуння» [С. 75]. Зв'язок дрібниць із різних епох стає ще більш заплутаним, якщо визнаємо, що через зміну смаків, комерційну забудову та руйнування, спричинені Другою світовою війною, багато що зі старого насправді є новим. Автор побоюється, що «шануючи багатозначну спадщину Європи, ми ризикуємо повернутися до поширених тверджень про унікальність і внутрішню притаманну вищість європейської цивілізації». Тому «не варто наполягати на унікальності, а надто вищості нашої частини людської цивілізації. Мусимо лише вирішити, що саме ми цінуємо у своїй спадщині, що слід відкинути, а що плекати, зберігати й удосконалювати» [С. 79]. Не випадково в урочистій бетховенській «Оді до радості» (з 1985 р. — гімн Європейського Союзу) немає офіційних слів. Музика та стяг здатні об'єднати, адже мова

вперто розділяє нас і надалі [С. 90]. Цінності Європейського Союзу мають походити не з християнства, а зі спадщини Просвітництва й наукової революції, яка проклала йому шлях. «Над нашим континентом досі нависають важкі, затьмарені провиною, стосунки християнських церков з євреями Європи й тривала, глибоко вкорінена ворожість до ісламу» [С. 96]. Але власне на протистоянні ісламу в ранній новий час і народилася християнська європейська ідентичність.

Історичне коріння має дискусія між європейськими федералістами, котрі вимагають «більше єдності, більше Риму», та прихильниками союзу європейських націй, які схиляються до ідеї «більше різноманітності, менше Риму». На межі тисячоліть Захід, запаморочений від успіхів, не встежив за головним системним суперником і почав поводитися самовдоволено й гордовито [С. 114]. Бертольд Брехт писав, що «великий Карфаген вів три війни. Він був іще потужним після першої, ще придатним для життя після другої. Після третьої його ніде вже не було» [С. 119]. Тобто Європа пережила дві світові війни та ризикує не пережити третю.

Т. Гартон Еш не приховує своєї прихильності до лібералізму. Ліберал уважає, що політика визначає культуру, а консерватор переконаний, що культура детермінує політику. «Поки Європа наближалася до моменту, коли фізичні бар'єри, що її розділяли, зникнуть, дві її половини розвивалися в різних напрямках. Кожен десятий житель Франції та Бельгії народився за кордоном. У Чехословаччині та Румунії частка була меншою, ніж один на сотню» [С. 184]. Автор констатує, що плани європейської інтеграції на 1992 р. були однією з причин «оксамитових революцій» у країнах Центральної Європи [С. 202]. Він слушно нагадує, що «не відбулося жодної великої мирної конференції, яка б зафіксувала завершення “холодної війни”, але по суті “холодна війна” і Друга світова завершилися разом» [С. 227]. Паризька хартія НБСЄ 1990 р. не стала таким документом, хоча наполягала на переоблаштуванні СРСР на західних ліберально-демократичних умовах. На думку Т. Гартона Еша, «якщо розуміти все правильно, розширення Заходу не тягне за собою ослаблення Росії — якраз навпаки» [С. 237]. Радіус довіри Росії й Заходу неухильно зменшувався. На початку 1990-х рр., з одного боку, утворилася Європа Маастрихтського договору, а з іншого — Європа Сараєва. По всьому континенту сили ладу та безладу, співпраці й конфронтації, інтеграції та дезінтеграції вели постійну боротьбу [С. 243].

Немає чіткої відповіді на питання: хто ваш європейський герой? Той, хто здається героєм в одній ситуації, може повестися досить погано в іншій. І хоча ідеальних героїв не буває, героїзм існує [С. 245]. Якщо скорочуєте соціальну дистанцію між бідними й багатими — ви лівий, якщо, навпаки, її збільшуєте, ви — правий. Європейці стали свідками створення не лише ринкової економіки, а й ринкового суспільства [С. 279]. Ніщо не впливає на людський розум так болісно, як великі та раптові зміни. «Оксамитові революції» 1989 р. були оплачені компромісом і згодою на номенклатурну приватизацію. Т. Гартон Еш пропонує створення трансатлантичної спільноти вільних країн, що тісно співпрацюють, яка також охоплюватиме багатьох людей у невільних країнах, адже ці люди прагнуть дихати вільно [С. 312]. Втім у книжці немає відповіді на питання, як інституційно це все забезпечити.

Коментуючи проблему мультикультурної Європи та ролі ісламу у сучасній європейській історії, Т. Гартон Еш формулює доленосне питання: якої частини спадщини Просвітництва слід дотримуватися? Чи це має бути традиція Вольтера, що передбачає свободу від релігії в публічній сфері, а чи Дж. Лока, котрий пропонував свободу заради релігії у цій публічній сфері? [С. 322]. Незрозуміло, хто та як має зробити такий стратегічний вибір.

Т. Гартон Еш нагадує, що 2004 р. був історичний рекорд — 35 вільних країн в Європі та 89 у всьому світі. Безпосередньою причиною кризи демократій став фінансовий обвал 2008 р. Гіпертрофований, нежиттєздатний фінсектор занурив економіку західного ліберального демократичного капіталізму в турбулентність [С. 344]. Коли відбувся крах, більшість банкірів залишилися непокараними, зберігши свої незаслужені прибутки. Автор визнає, що «однією з найгірших речей, що сталася з лібералізмом у ці роки, було те, що його почали розглядати як ідеологію багатих і могутніх» [С. 347]. Надмірною виявилася телеологія ліберального підходу до історії: «У глибині душі ми чомусь відчували, що знаємо, в якому напрямку йде історія». Насправді «наші ліберальні припущення завжди необхідно перевіряти щодо наявності альтернативи. Це призводить до ключового парадокса лібералізму: щоб лібералізм процвітав, не повинен існувати один лише лібералізм» [С. 348]. Т. Гартон Еш зазначає: «Я помістив Помаранчеву революцію у канву постійного прагнення до цілісної та вільної Європи, як місток до більш вільного світу. Уважав, що історія досі йде так, як хочеться нам. ... Зовнішні впливи були з усіх боків, але Помаранчева революція була витвором українців» [С. 369—370]. Утім «у Путіна посилилося відчуття загрози, а Україна не отримала гарантій безпеки» [С. 370]. У Сирії 2015 р. «Путін бомбами проклав собі шлях до столу, за яким зібралися миротворці» [С. 375]. Т. Гартон Еш констатує, що «мало хто в Брюсселі серйозно замислювався над геополітичними наслідками, не кажучи вже про те, щоб готуватися до різкої реакції Росії» [С. 374]. Унаслідок цього збройний конфлікт низької інтенсивності тривав на сході України вісім років.

Чому Європа не була готовою до цього? Після 2008 р. кожний негативний поворот подій підсилював попередній. Але Т. Гартон Еш залишається оптимістом, тому фінальна частина його книжки називається «Нерішуча», а не, скажімо, «Провальна». Захід усвідомив загрозу, яку становить В. Путін, лише тоді, коли в лютому 2022 р. той почав повномасштабне вторгнення в Україну [С. 377]. Варто було показати, що вето вбивці не здолає Європу. Бути європейцем у ХХІ ст. означає поділяти цінності Просвітництва, включно зі свободою слова, толерантністю, антиклерикалізмом. Тим паче, що «націоналістичний популізм правого спрямування будує власні концепції навколо демагогічного просторікування щодо ймовірних загроз із боку імміграції та ісламу» [С. 388]. Під впливом популістської риторики та «сенсаційного» висвітлення у ЗМІ люди значно переоцінюють питому вагу мусульманської меншини у своїх країнах.

Травмою для автора став вихід Сполученого Королівства з ЄС, коли багатьох британських європейців позбавили європейського громадянства «завдяки демократичному голосуванню нашого народу» [С. 395]. Решті Європи варто за-

своїти цей урок. Перше пояснення є дещо телеологічним, коли подія, що сталася, так чи інакше мала статися. Можливо було змінити електоральну картинку, зменшивши вік голосування до 16 років, як це зробили у Шотландії для референдуму 2014 р. щодо незалежності. Але хто це мав зробити, не зрозуміло. Автор поклав відповідальність за проведення саме жорсткого виходу, «з кінцями», на Б. Джонсона, котрий у липні 2019 р. став прем'єр-міністром. Консервативних європейських скептиків не влаштовувало те, що європейське право та рішення Європейського суду мають пріоритет над англійським правом і судами. Скептична преса невпинно проштовхувала негативні історії про Європейський Союз. У мемуарах Д. Кемерон визнав, що варто було поєднувати критику ЄС із розмовами про його цілком реальні здобутки [С. 399]. Звичайно, британці були не єдиними, хто сповідував антиєвропейські настрої. Багато хто хотів повернути відчуття здатності самим керувати собою. Часто великі прошарки суспільства мріють і мислять фантазіями та зневажають експертні знання. Результат «виходу» був досягнутий завдяки поєднанню сумнівів щодо ефективності глобалізованої економічної моделі, яку представляло членство в Євросоюзі, побоювань, що ЄС підірве британську ідентичність, а також сподівань, що вихід із цього об'єднання сприятиме зниженню рівня міграції, котра ототожнювалася з ісламом і тероризмом. Рекламна кампанія використовувала тези: «нація проти Європи», «демократія проти лібералізму», «народ (який визначається етнічною належністю і громадянством) проти еліти та людей з інших країн» [С. 403]. Глибокі рани в масовій свідомості залишилися, хоча Британія й не була надмірно поляризованою країною, як, до прикладу, США або Польща, що розриваються між двома ворожими політичними таборами, кожен з яких пропонує власну версію реальності. Т. Гартон Еш вважає, що «британці просто не могли домовитися між собою, чого ж вони хочуть» [С. 411]. Утрата однієї з провідних військових, дипломатичних і розвідувальних сил ЄС послабила його зовнішньополітичний вплив. У короткостроковій перспективі проблеми з виходом Сполученого Королівства відбили в континентальних націоналістів бажання негайно повторювати цей досвід на власному прикладі. Євросоюз здатен пережити один брексит, але якщо таких випадків буде більше, він не виживе [С. 416].

Розглянувши популістські політичні сили типу партій В. Орбана в Угорщині або Я. Качинського в Польщі, Т. Гартон Еш прогнозує вірогідність того, що у сорокову річницю подій 1989 р., тобто 2029 р., «Центральна Європа дедалі більшою мірою страждатиме від авторитаризму, націоналізму, корупції та конфліктів» [С. 435]. Але й нову «залізну завісу» від міграції він не вважає панацеєю, адже постулює, що «ліберальні відкриті суспільства повинні мати відкриті кордони» [С. 452]. Тим паче, що погане управління, громадянські війни, пандемії, швидке зростання населення та зміна клімату лише посилюють тенденції до міграції.

Т. Гартон Еш зазначає, що путінська агресія проти України завершила європейську епоху після Другої світової й епоху після повалення Берлінського муру. Ніхто не знає, коли в Україні настане новий «нульовий рік» після війни. Автор оптимістично вважає, що «Європейський Союз прийняв Україну як кандидата

на членство, і тепер неможливо собі уявити, що НАТО дозволить російським агресорам поглинути її» [С. 472]. Водночас надто категорично та суперечливо виглядає його апологія, що «після розпаду Радянського Союзу 1991 р. не було помилкою прагнути стратегічного партнерства з Росією, інвестувати кошти на допомогу цій країні в її модернізації, залучати її до “групи семи” передових індустріальних держав і намагатися змінювати європейську безпеку через такі загальноєвропейські організації, як ОБСЄ, та розвивати партнерство між НАТО й Росією» [С. 480]. Але навіть якщо історія — це сукупність речей, яких можна було б уникнути, відтепер ми на власному досвіді знаємо, що цей курс призвів до російської агресії проти України. Водночас Т. Гартон Еш констатує, що «допоки в Кремлі залишатиметься Володимир Путін, ми матимемо справу з агресивною, безжальною Росією» [С. 485]. Без історичної трансформації РФ неможливо бути впевненими, що й без путінського режиму щось радикально зміниться. Є сенс захищати, удосконалювати та розширювати вільну Європу. Це справа, варта наших сподівань [С. 488]. Принаймні книжка Тімоті Гартон Еша вписана у загальний історіософський дискурс інтерпретацій новітньої європейської історії, який спирається на значну європейську традицію, починаючи з платонівських діалогів.

Надійшла / Received 24.09.2024

Andrii MARTYNOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of the History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
martynov.andriy15@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

A “CONTEMPORARY HISTORIAN” ON EUROPE IN THE CONTEXT OF PERSONAL EXPERIENCE

Book review:

Timothy Garton Ash. Homelands: A Personal History
of Europe. Transl. by Yaroslav Voitko
Kharkiv: Vivat, 2024. 512 p.